

Osmanlı Harp Malzemelerinin Arşiv Kaynaklarından Kale Mühimmat Müfredat Defterleri

Samettin Başol¹

Özet

Osmanlı askeri tarihçiliği sahası yeni kaynak, metot ve araştırmalarla gün geçtikçe gelişmekte ve zenginleşmektedir. Bu alanda askerî kurumlar, silah üretimi ve teknolojisi, kaleler, sefer ve savaş lojistiği, savaş stratejileri, ikmal, nefer temini, maaş tevzi vb. konular öne çıkmaktadır. Alandaki bu genişlemenin önünü açan önemli etkenlerden biri de sahadaki bulgularla arşivlerdeki belge, defter, harita, kroki ve benzeri koleksiyonların gün yüzüne çıkması ve işe koşulmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş çağından itibaren 'kayıt tutan bir devlet' olduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde çok çeşitli belge türleri ve defter serileri mevcuttur. Anılan malzeme günümüzde tarihçiler, kurumlar, teşkilatlar ve devletler açısından büyük öneme sahiptir. Bahsi geçen arşivdeki defter koleksiyonlarından biri de *kale mühimmat müfredat defterleri*dir. Söz konusu defterler askeri tarihçilik sahasında zengin içeriğe sahiptir. Arşivde belirli bir tür ve seri oluşturduğu düşünülen bu defterler, Osmanlı kaleleri ve kale teşkilatı ile harp mühimmatı ve malzemelerinin tespitinde birinci elden kaynaklar arasındadır. Aşağıda sunulan araştırma, kalelerde mevcut askerî malzemenin sayımı ve yazımıyla oluşturulmuş kale mühimmat müfredat defterlerini odağına almıştır. Araştırmanın amacı zikredilen defter türünü biçim ve muhteva yönleriyle tanıtmak, özelliklerini açıklamak, bilinirliğini artırmak, bunların teşkilat tarihi ve askerî tarihçilik sahasında taşıdığı önem ve değere dikkat çekmektir. Defter serisindeki bilgi içeriğinin daha anlaşılabilir kılınması için aynı konuyu içeren ve türdeş olan defterlerden beş adet örnek seçilmiş, tanıtım bu defterlerin incelenmesiyle somutlaştırılmıştır.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ORCID: 0000-0002-2938-324X, sametbasol@gmail.com

Yeri geldikçe başka defterlerden de örnekler gösterilmiştir. Araştırmada konunun inşasına uygun olan doküman incelemesi yöntemi kullanılmış, defterlerin mahiyeti hakkında elde edilen veriler bir plan dahilinde sunulmaya çalışılmıştır.

Giriş

Osmanlı Devleti tarih sahnesinde uzun sayılabilecek bir süre siyasal varlığını sürdürmüş bir devlettir. Anılan siyasal yapı en azından klasik dönem diye ifade edilen zaman diliminde Dünya siyaseti ve askerî tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. Devletin Türk, İslam ve Ortadoğu idare geleneklerini de içinde barındıran merkezî, teşkilatçı ve kayıtlı bir yönetim anlayışına sahip olmasının bu sürece eşlik ve etki ettiği söylenebilir. Devlet aygıtının saray, divan, hazine, mahkeme gibi kurumlarında, ordu, maliye, kale, taşra idaresi vb. teşkilatlanmasında, uyguladığı tahrir, toprak, tımar, vergi, devşirme, hukuk vb. sistemlerde yukarıdaki yönetim telakkisinin etkileri görülür.

Erken devirden itibaren merkezîyetçi ve fetihçi bir anlayış doğrultusunda kurulan devlette Divan, hazine ve ordu öne çıkan teşkilatlardandı. Ülkedeki teşkilatları ve kurumları destekleyen, işleyişini sağlayan, devletin bütün kayıt, yazışma ve defter işlemlerini yürüten bir zümre mevcuttu, o da kalemiye/bürokrasi sınıfıydı. İşte burada devletin yönetim kurumu olan Divan, askerî teşkilat ve bürokrasi üçgeninde tutulan/oluşturulan bir defter serisi ele alınmıştır. Çalışmanın bir yönü Osmanlı tarihi çalışmalarının bir alt disiplini olarak belirtilen ‘Defteroloji’² alanıyla ilgilidir ve bu alana katkı sağlayabileceği için önemlidir.

Osmanlı Devleti’nin ülkesini, halkını ve sınırlarını korumasında askerî teşkilatta kalelerin önemli bir yeri vardı. Bu yapılar, şehirlerde ve önemli geçit bölgelerinde bulunabildiği gibi özellikle sınır boyları ve düşmanın gelmesinin muhtemel olduğu yerlerde inşa edilirdi. Kalelerde diğer birçok görevlinin yanı sıra askerî mühimmat malzemeleri ile bu malzemeyi kullanacak askerler bulunurdu. Hudutlar ve bu mevkilerdeki askerî yapıların öneminden dolayı merkezî idare sık sık kalelerdeki asker ve mühimmatı yoklama yaptırır, teftiş ettirir ve deftere kaydettirirdi. Görevlilerden, tutulan defter kaydının bir nüshasını da İstanbul’a göndermeleri istenirdi. Eğer kalede mühimmat veya malzeme eksikliği varsa yine defter edilen ihtiyaç malzemeleri oraya çeşitli yerlerden ulaştırılırdı. Genel hatları yukarıda açıklanan işlem veya buna benzer uygulamalar sonucunda Osmanlı ülkesindeki birçok kalede farklı zamanlarda mevcut askerî mühimmat ve levazimat kayıtlara geçmiş oldu. Söz konusu

2 Fatma Acun, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 1999, C. 1, s. 316.

kayıtları içeren defter serileri oluştu. Yazılanlardan da anlaşılacağı üzere bahsi geçen defterler genel itibarı ile askerî tarih alanına özgü olmakla birlikte özelde doğrudan Osmanlı harp malzemeleriyle ilgilidir. Bu husustan yola çıkıldığında bahsedilen defterler belirli bir dönemi kapsayan Osmanlı savaş malzemelerinin tespitinde önemli arşiv kaynakları arasındadır. Çalışmanın amacı da Osmanlı askeriyesine ait mühimmat ve malzeme hakkında bilgi veren iş bu kaynak müfredat defterlerini tanıtmaktır.

Mühimmat müfredat defterleri çoğu zaman bir ya da birkaç kaleyle ilişkili olarak yazılmıştır. Bu bağlantı onları kalelerin fiziki yapısı, teşkilatı, bölümleri ve görevlileri konulu araştırmalarda da önemli kılmaktadır. Defterlerin tutuluş amacı, içerikleri ve bürokrasisi göz önüne alındığında bunların bir yönüyle Osmanlı sefer ve savaş lojistiğiyle ilgili olduğunu belirtmek gerekir. İşte harp mühimmatı, lojistik ve kale teşkilatı gibi üç konuya ait bilgiler barındıran defter serisi bu yönleriyle önemli görülmüş ve araştırmaya konu olmuştur. Bu sayede Osmanlı Devleti'nde kalelerde bulunan malzemeler, mühimmatın saklandığı ve korunduğu mekanlar, malzeme sayımı gibi konularda müfredat defterlerini inceleyecek olanlara defter serisinin temel özellikleri tanıtılmak amaçlanmıştır.

Bir ordunun kullandığı harp malzemelerinin çeşidi, niteliği, niceliği, yaygınlığı, tekniği ve zamana uygunluğu o devletin askerî durumu hakkında bilgiler verir. Teknolojiyi yakından takip eden devletlerin çağdaşlarına nazaran askerî mühimmat ve savaş gereçlerinin daha etkin, verimli ve devre uygun olması beklenir. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde askerî teknolojiye önem verdiği söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde topun Sultan I. Murad (1359-1389) devrinde Kosova Meydan Muharebesi'nden (1389) itibaren savaşlarda kullanılmaya başlandığı görülmektedir³. İlerleyen yıllarda Fatih Sultan Mehmed'in döktürdüğü Şahi topları İstanbul'un fethinde (1453) oldukça etkili olmuştur⁴. Silah teknolojisiyle alakalı bir diğer örnek olan tüfekler ile ilgili söylenmesi gereken şeylerden bir tanesi devletin tüfek ile tanışmasının Balkan topraklarındaki faaliyetler vasıtasıyla olmasıdır. Padişah II. Bayezid döneminde Osmanlı Devleti'ne bağlı yeniçeri askerlerinin çoğuna tüfek verildiği bilinmektedir. Ayrıca II. Mehmet döneminde tüfekler ile ilgili resmi kayıtlar bulunmaktadır⁵. Devletin böyle bir gücünün olması fethe

3 Bu savaşta ordudaki merkez kuvvetlerinin önünde Yeniçeriler bulunmuştur ve onların hemen önünde toplar yer almıştır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihî*, C. 1, Türk Tarih Kurumu, 2016, s. 254.

4 Tahsin Ünal, "İstanbul'un Fethi", *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1968, C. 1, s. 8.

5 Tüfekte ilgili olarak söylenmesi gereken hususlardan bir diğeri tüfeklerin İstanbul'un fethinden sonra kalelere yerleştirilmesidir. XV. yüzyıldan itibaren kalelerde tüfeklerin bulunduğuna yönelik bilgiler bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Feridun, M. Emecen, *Osmanlı Klasik*

dayalı devlet sisteminde oldukça önemlidir. Bu yüzden mühimmat müfredat defterleri eğer üzerinde detaylı araştırmalar yapılır ve belirli dönemler karşılaştırmalı olarak ele alınırsa askeri teknoloji açısından da değerli bilgiler sunabilecek bir mahiyettedir. Yukarıda sıralanan hususlar araştırma konusunun seçiminde etkili olmuştur.

Konu hakkında yayınlanmış literatüre bakılacak olursa Osmanlı sahasında hem askerî tarih⁶ hem silah teknolojisi⁷ hem de kaleler⁸ hakkında görece zengin bir literatür mevcuttur. Ancak tüm bu yayınlara rağmen çalışmaların yeteri derecede olduğu söylenemez. Şimdiki durumda yeni kaynaklar ortaya çıkmakta, yeni metotlar gelişmekte ve konuya dair derinlemesine araştırmalar sürmektedir.

Mühimmat müfredat defterlerinin dönemin silah, saldırı ve savunma gücünü oluşturan harp malzemelerinin tespitinde birinci elden kaynaklar olduğu yukarıdaki bölümde zikredilmişti. Osmanlı harp malzemelerinin kaynakları konusuna ilk dikkat çeken çalışmalardan birisi V. J. Parry'nin *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları* adlı yayınıdır. Yazıda Osmanlı Devleti'nde kullanılan ana mühimmat malzemelerine değinilmiş ancak bu malzemelerin tespit edildiği yerler konusunda bir açıklama yapılmamıştır⁹. Mühimmat müfredat defterlerini doğrudan konu edinen, ilgili defterleri tanıtan bir yayına şimdilik

---

Çağında Savaş, Timaş Yayınları, 2014, s. 35-36.

- 6 Tarihsel dönemlere göre ayrılmış geniş bir Türk Askerî Tarihi literatürünü içeren geniş bir çalışma için bk. *Türk Askerî Tarihi Bibliyografyası*, haz. C. Ünsal, S. Osmanlıoğlu, H. Bilgü vd., 2021.
- 7 Osmanlı Devleti'ndeki askerî teknoloji konusunda bk. Salim Ayduz, "Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, C. 2, S. 4, s. 265-295. Ayrıca yukarıda belirtilen yazıdan başka Osmanlı Devleti'nde kullanılan silahlar, silah ve mühimmat üretim merkezleri, üretim kurumları, gemilerde kullanılan silah türleri, ayrıca silah teknolojisi literatürünü içeren kapsamlı bir çalışma için bk. Salim Ayduz, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, Mayıs-Ağustos 2011, S. X, s. 1-37. Silah teknolojisi konusunda Avrupa ateşli silah teknolojinin Osmanlı Devleti'ne girişinde Avrupalı teknisyenlerin rolünü değerlendiren bir çalışma için bk. aynı yazar, "XIV-XVI. Asırlarda Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)", *Belleten*, 1998, C. 62, S. 235, s. 779-830; Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450- 1700)", *Osmanlı*, 1999, C. VI, s. 622- 633.
- 8 Osmanlı kaleleri hakkında geniş bir literatür ve değerlendirmesi için bk. Ömer Gezer, "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2018/1, 2019, S. 33, s. 131-150.
- 9 V. J. Parry bu çalışmasında barut, güherçile, kükürt, tüfek vb. birçok malzemeden söz etmektedir. Genellikle bu malzemelerin de mühimme defterlerinden tespit edildiği bilgisini vermiştir. Sadece bir dipnotta Macaristan'da bulunan Eğri Kalesi'nde bir mühimmat listesinin varlığından söz edilmiştir. Bk. V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1972, S. 4, s. 36.

rastlanmamış olsa da bu defterlere dayanarak içeriğindeki bilgilere yer veren bazı çalışmalar mevcuttur. Kalelerle ilgili tetkiklerde, askerî sahadaki bazı yayınlarda araştırmacılar, mühimmat defterlerini kullanmışlardır¹⁰.

Çalışmada tanıtımı yapılan mühimmat defteri koleksiyonu Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır, aynı türden malzemenin sayısı oldukça fazladır. Bu defterlerin mahiyeti ve kayıt/tutuluş tarzı genel olarak birbirine benzemektedir. Çalışma oluşturulurken bu serideki defterlerin tümü çalışmaya dahil edilemeyeceğinden örnek olarak beş adet defterden yararlanılmıştır. Burada adı geçen defter serisi içerisinde bazı örnek defterler seçilmiş, tanıtım bu örnekler üzerinden yapılmıştır.

Çalışmada kullanılan defterlerin kısaca fonları ve künyeleri aşağıda verilmiştir. Çalışmanın devamında bir serinin parçası olan bu arşiv kaynakları detaylıca tanıtılacaktır.

Konunun hazırlanmasında örnek olarak seçilen ve burada kullanılan mühimmat müfredat defterinin ilki Girit'e¹¹ bağlı olan çeşitli kalelerin mühimmat müfredat defteridir. Bu defter *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi* alt fonunda yer almaktadır. Toplamda yirmi dokuz sayfadan oluşan defter hicri 1218 (m. 1803/1804) senesinde yazılmıştır.

Kullanılan bir diğer defter Akdeniz Boğazı'ndaki Seddülbahir ve Sultaniye kaleleriyle Abrice tabyasında mevcut cephe ve mühimmat malzemelerinin miktar ve müfredatını gösteren mühimmat müfredat defteridir. Defter *Muallim Cevdet Askeriyye* fonunda bulunmaktadır. Toplamda yirmi altı sayfadan oluşan bu defterin h. 1217 (m. 1802/1803) senesinde kaleme alındığı görülmektedir.

Çalışmada yararlanılan bir diğer defter ise Bozcaada ve Limni adaları kalelerinin top, mühimmat, tophane ve cebehane yoklama ve masraflarıyla müfredatından oluşan defterdir. *Başmuhasebe* kalemine bağlı olan bu evrak toplamda on üç sayfadan oluşmaktadır. Bozcaada ve Limni kalelerinin mühimmatını gösteren mühimmat müfredat defteri h.1222 (m.1807/1808) tarihini taşımaktadır.

10 Örnek çalışmalar için şu yayınlara bakılabilir: Uğur Demlikoğlu, "Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, C. 24, S. 2, s. 277-294; aynı yazar, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, 2020, s. 165-222. Bosna kalelerinde yer alan askerî mühimmat için bk. Güler Yarcı, "Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri", *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu: Aliye İzzetbegoviç ve Bosna-Hersek Bildiriler Kitabı*, (e-kitap), 2018, s. 260-296; Okan Güven, *İki Savaş Arasında Bosna Kaleleri (1669-1683)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

11 Bu defterdeki verilerin değerlendirilmesi üzerine bir çalışma yürütülmektedir.

Araştırma veri tabanının oluşturulmasında dikkate alınan bir diğer defter de Şumnu Kalesi mühimmatını gösteren müfredat defteridir. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri* serisinde yer alıp bir sayfadan müteşekkildir. Evrak h. 1214 (m. 1799/1800) tarihlidir.

Sonuncu örnek defter ise Ağrıboz Kalesi'nde mevcut olan mühimmatı gösteren müfredat defteridir. Bir sayfadan ibarettir. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri* serisinde bulunan bu kale mühimmat müfredat defteri h. 1214 (1799/1800 tarihinde yazılmıştır.

Araştırmanın hazırlanmasında *Doküman Analizi* yöntemine başvurulmuştur. Doküman analizi kavramı; “belge incelemesi” anlamına gelmektedir¹². Bu yöntem araştırma verilerinin ana kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, incelenmesi, istintakı ve analizi olarak tanımlanabilen bir araştırma şeklidir¹³. Belgelerden yola çıkılarak yapılan doküman analizi yönteminde ilk olarak belgelere/dokümanlara ulaşılır, dokümanlar yorumlanır, analiz edilir ve ortaya çıkan verilerin kullanılması yönüne gidilir. Yukarıda bahsedilen usulün belirli adımları bu çalışmada uygulanmıştır. Önce arşivden ilgili belgeler tespit ve temin edilmiş, okuma-çözümleme işlemi yapılmış, veriler tasnif edilmiş, anlama, yorumlama ve bilgi çıkarım sürecine gidilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki araştırma için yürütülen bu çaba, şimdilik defterlerin muhteviyatındaki tüm bilgilerin derinlemesine tahlili ve değerlendirilmesi yönünde değil anılan arşiv malzemesinin şekil, içerik ve önemi hususunda tanıtımına yöneliktir.

1. Osmanlı Kaleleri Hakkında Genel Bilgiler

Kale kelimesi; sözlükte “kazımak ve kökünden koparmak” anlamındadır¹⁴. Kaleler gerektiğinde şehirleri korumak için şehrin etrafına ve içine asker konularak yapılan etrafı kalın duvarlarla çevrili binalardır¹⁵. Daha geniş ve bilinen manada ise; düşmanın gelmesi beklenen yollar üzerinde, askeri

12 Bilgen Kıra, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2020, s. 173.

13 Ramazan Sak, İkbal Tuba Şahin Sak, Çağla Öneren Şendil, Eşref Nas, “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 2021, C. 4, S. 1, s. 227.

Doküman analizi, tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan bir araştırma yöntemidir. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu yöntemi genellikle tarihçi ve arkeologlar, geçmişten günümüze intikal eden kalıntılardan yola çıkarak bir değerlendirme yaparak kullanmaktadır. Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, 2011, s. 187.

14 Semavi Eyice, “Kale”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2001, C. 24, s. 234; Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale, Cami ve Mescitleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, s. 7.

15 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 1983, s. 143.

önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu, mazgalı askerî-mimari yapılarıdır¹⁶. Yüksek kaleler şehrin güvenliğini arttıran bir diğer faktördür ve bu sayede sivil halkın güvenliği sağlanmaktaydı. Kaleler genelde bir veya iki kattan oluşmaktadır. Bunun dışında kalenin etrafında hendekler mevcuttur¹⁷. Kalelerin bazılarında iç kale ve dış kalelerin bulunduğu görülmektedir¹⁸. Ayrıca kule ve burçlar da eklenerek savunma sistemi daha da geliştirilmiştir. İbadethane, komuta odası, kiler, su deposu, ambar, mahzen ve suçluların hapsedilmesi için zindan, yapı içerisinde bulunmaktadır. Kalelerin bu yapılardan farklı olarak da daha birçok bölümü bulunabilmektedir¹⁹.

Kalelerde askerî malzemelerin bulunduğu, saklandığı ve depolandığı belli başlı yerler mühimmat müfredat defterlerinde tespit edilmiştir. Buralar, kale cebehaneleri, mahzenler, tabyalar, kuleler, karakolhaneler ve burçlardır. Mahzenlerin silah depolamak için uygun bir birim oldukları görülmektedir. Büyük boyutlu odacıklardan meydana gelen mahzenler, içerisinde kalede ihtiyaç duyulan malzemelerin kullanılmadıkları zamanlarda korundukları yerlerdir. Mahzenlerde görevli olarak *Mahzenî* denilen bir grup görevli mevcuttur. Mahzenden sorumlu olan bu kişilere kimi zaman mahzendeki aletlerin korunması ve mahzenin doldurulması gibi görevler verilmiştir²⁰.

Kalelerde bulunan bir diğer bölüm de kulelerdir. Kule kelimesi yüksek ve dar yapıları ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Genellikle dört köşeli olan bu yapılar ahşap ve kârgîrden inşa edilirdi²¹. Düşman saldırısı karşısında askerler, savunma işini kale duvarlarına bitişik inşa edilmiş bu birimlerden yaparlardı. Kuleler düşmanın gelmesi muhtemel güzergaha geniş bir bakış açısı kazandırdığından kaleler ve askerler için önemli yapılardandır. Birbirine yakın inşa edilmiş kuleler sayesinde iki ayrı kulede bulunan askerler birbirleriyle daha rahat iletişim kurabilmişlerdir²². Kaledeki kuleler ve burada konuşlu ateş ve savunma güçleri sayesinde düşmana karşı askerî bir üstünlük

16 Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, “Kale”, <https://sozluk.gov.tr/>.

17 Eyice, *a.g.m.*, s. 234.

18 Erzurum, Sinop, Niğbolu, Anapa kaleleri iç ve dış kalelerin bulunduğu yerlere örnek gösterilebilir. Bk. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, 2006, s. 9.

19 Örnek olarak bakıldığında Niğbolu Kalesi’nde bir cami, cephanelik, hamam, çeşitli tabyalar, köprü, karakolhane ve iç kale gibi birçok yapı mevcuttur. Bk. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 171-173.

20 Orçun Nalezen, Ege Adalarında Osmanlı Hakimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü, Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2021, s. 281.

21 Pakalın, *a.g.e.*, s. 315.

22 Nalezen, *a.g.t.*, s. 89.

kurulabilmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti kalelerde kule inşasına önem vermiş²³, harap durumdaki kulelerin tamirine azami ihtimam göstermiştir²⁴.

Burçlar kale duvarları üzerindeki çıkıntılı yapılardır. Genellikle savunma amaçlı inşa edilen burçlar, aynı zamanda askerlerin saldırısı için de elverişlidir. Düşman üzerine serpilen kızgın yağlar bu yapılar üzerinden dökülürdü. Burçlar, buralara toprak yerleştirilerek daha işlevsel bir hale getirilirdi²⁵. Osmanlı Devleti de özellikle hudut boylarında idaresindeki kalelerde burç yapımına destek vermiş, kalenin bu bölümünde asker bulundurmaya güvenlik ve savunma amacıyla gerekli görmüştür²⁶.

Kalelerin bir diğer mimari-askerî bölümü ise tabyalardır. Tabya; kale duvarlarının arasında belirli aralıklarla inşa edilen içerisine toprak yerleştirildiği yapılardır²⁷. Özellikle 19. yüzyıldan sonra kalelere stratejik açıdan katkı sağlayan tabyalar inşa edilmiştir²⁸. Kalelerin asıl saldırı gücünü tabyalar oluştururdu. Tabyalara ağır toprak yerleştirilir, bunlar saldırı sırasında aktif olarak kullanılırdı. Ağır toprak kullanılmadığı zamanlarda yine tabyalarda muhafaza edilirdi²⁹. Bunda toprakların büyük ölçekli ve ağır olmalarının etkisi büyüktür. Tabyaların çeşitleri mevcuttur. Bunlardan birkaçı ise şu şekildedir: Ok tabya, Yay tabya, Yarım tabya³⁰.

Kalelerin bölümlerinden olan karakolhanelerin Karavulhane, karavul gibi birkaç farklı kullanım şekli vardı. Karakolhaneler genellikle şehir ve kasabalarda asayiş sağlamaya için içerisine asker yerleştirilen yapılardı. Büyük kalelerde karakolhane denilen yerlerin mevcut olduğu görülmektedir. Girit Adası'ndaki Kandiye Kalesi'nde birden fazla karakolhane bulunmaktadır ve

23 Osmanlı merkezî idaresinin Budin Beylerbeyine gönderdiği bir hüküm, doğrudan kule inşaatıyla ilişkilidir. Belgeye göre Budin'e yakın bir mevzide olan Nata Kalesi'nin işlevini daha da arttırmak amacıyla kaleye kule inşaatı emri verilmiştir. Bu kule sayesinde kalenin sağlamlığı artırılacaktır. Bk. BOA, MD 42/1007.

24 Arşivden temin edilen bir belgede Tulca Kalesi'ne bağlı bulunan kulelerin ve kulelerde bulunan toprakların tamire ihtiyaçlarının olduğuna dair merkeze bir yazı gönderilmiştir. Bundan dolayı kaleye gerekli olan malzemelerin gönderilmesi için emir yazılmıştır. BOA, C.AS./618/16082.

25 Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge, kale burçlarıyla ilgilidir. Bunlardan bir tanesi Halban Kalesi burçlarının tamiri ile alakalıdır. İncelenen belge doğrudan Trablus kadısına hitaben kaleme alınmıştır ve burçların imce usulü tamiri emrini kapsamaktadır. Bk. BOA, MD 33/47.

26 Konuyla alakalı incelenen bir belgede Trablus Kalesi'nde ve deniz kenarında olan altı adet burçta askerlerin yetersiz olduğundan dolayı İçil'den asker gönderilmesi istenmiştir. Hüküm, Trablus dizdari ve Şam Beylerbeyine hitaben yazılmıştır. Bk. BOA, MD 19/517.

27 Mahir Aydın, *Vidin Kalesi Tuna Boyu'ndaki İnci*, Ötüken Yayınları, 2015, s. 49.

28 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 10.

29 Girit'te bulunan Kandiye Kalesi'ne bağlı tabyalarda büyük ölçekli toprakların varlığına işaret eden bir belge mevcuttur. Belgede geçen tabyaların bazıları ise şu şekildedir: Yeniçeriyân, Baltalar, Hâki, Tarşırâh.

30 Pakalın, *a.g.e.*, s. 371.

burada askerî mühimmat malzemelerinin varlığına dair belgeler mevcuttur. Burada kale ve bölümleri hakkında genel bilgiler verildikten sonra devamında Osmanlı Devleti'nde sefer lojistiği konusunda açıklamalar yapılmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nde Sefer ve Savaş Lojistiği

Osmanlı askerî teşkilatı, sefer ve fetihlerin organizasyonundaki yetki ve büyük mesai Divan-ı Hümayun'un üzerinde idi. Merkezî idare, seferler sırasında çıkabilecek sorunları mümkün olduğunca azaltabilmek amacıyla seferlere çıkılmadan önce sefer hazırlıklarına başlanması emrini verirdi. Sefer yapılacağı zaman geniş çaplı bir hazırlık içine girilirdi. Bunlardan en önemlilerinden biri harp malzemelerinin hazırlanmasıydı. Sefer kararı alınırken bir divan kurulur ve divan üyelerinin teker teker konu ile alakalı fikirleri alınırdı. Daha sonrasında ise İslam hukukunun başı olan Şeyhülislam Divan'a çağırılarak sefer konusundaki fetvası alınırdı.

Sefer kararı alındıktan sonra hazırlıklar tek bir koldan değil birden fazla koldan yürütülürdü.³¹ Askerlerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması için hazırlıklar titizlikle ve ivedilikle yürütülürdü. Erzaktan mühimmata ve taşıma hayvanlarına kadar her konunun önceden ayarlandığı ve temin edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti çoğunlukla seferin nereye olacağını gizli tutarak hazırlıkları sürdürürdü. Buna karşılık sefer güzergahı üzerindeki yollar köprüler tamir edilir, eğer gerek varsa yeni köprü ve yollar yapılırdı. Tüm bu hazırlıkların yanında seferin en önemli kaynaklarından olan askeri malzemeler için geniş çaplı bir silah ve mühimmat üretimi gözlenirdi. Askerin ihtiyaç duyacağı savaş malzemelerinin bir kısmı payitahtta üretilirken bir kısmı da sefer güzergahı üzerindeki menzil ve kalelerden temin edilirdi. Osmanlı Devleti'nde başlıca silah üretim merkezleri ve kurumları olan Tophane-i Amire ile Cephane-i Amire'de ordu sefere çıkmadan önce malzeme üretimi başlar veya hızlanırdı³². Sefere gidilirken askerlerin kullanacağı malzemelerin çoğu Tophane'den temin edilirdi³³. Seferde askerlerin kullanacağı silah ve mühimmatın bir kısmı İstanbul'dan orduyla beraber savaş alanına

31 Hazırlık gerektiren konuların bazıları şunlardı: Sınır güvenliğinin sağlanması, kale ve palankaların tamiri, tahkimi, ordunun toplanması, yol yapımı ve ulaştırma faaliyetlerinin düzenlenmesi, menzillerin düzenlenmesi, ordu iaşesinin temini, silah ve teçhizat temini. Mehmet Yaşar Ertaş, "Osmanlı Ordusunun Savaş Hazırlıkları ve Sefer Organizasyonu", *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü -Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat, Teknoloji-*, Editör: A. Sefa Özkan, Kronik Yayınları, 2019, s. 567

32 Ersin Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Sefer Organizasyonlarında Kullandığı Hayvanlar (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda)", Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 29.

33 Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultan Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 278.

gönderilirdi³⁴. Diğer kısmı da seferden önce verilen emirler doğrultusunda çevre kale ve şehirlerde üretilen malzemelerin orduya ikmaliyle sağlanırdı. Buradan sonra sefer sırasında ve öncesinde kalelerin nasıl bir işleve sahip olduğunu incelemek konu açısından yararlı olacaktır.

2.1. Osmanlı Devleti'nin Sefer ve Savaş Lojistiğinde Kalelerin Rolü

Savaşta mühimmatın önemli olduğu kadar asker sayısının da önemli olduğu bir gerçektir. Sefer için asker temin edilirken iki tür asker temini olduğu görülmektedir. Merkezden Yeniçeri ocağına bağlı askerlerin sefere katılımı ve eyaletlerde bulunan askerlerin sefere katılımı. İkinci yöntem olan eyaletlerdeki askerlerde tımarlı sipahilerin ve kale erlerinin olduğu bilinmektedir³⁵. Tımarlı sipahiler bağlı oldukları sancak beyleri ile sefer alanına ilerlerken, kale erleri için farklı bir durum söz konusudur. Kale erlerinin öncelikli vazifesi kalede bulunmak ve buranın asayişinden, güvenliğinden sorumlu olmaktır. Sefer hazırlığı başladıktan sonra merkezden gelen emir doğrultusunda sefer güzergahı üzerinde olan kalelerin ve yolların tamir edildiği görülmektedir³⁶. Kalelerin tamir edilmesiyle sefer sırasında olası düşman saldırısı ihtimaline karşılık bölgenin direnişini güçlendirmek amaçlanmıştır³⁷. Kaleler tamir edilirken burçlar, tabyalar ve kulelerle birlikte kalelerin cephaneleri, ambarları ve kale içerisindeki tamir gerektiren diğer tüm yapıların da tamir edildiği görülmektedir³⁸. Kalelerin tamirinde marangozlar, kireççiler ve demirciler görevlendirilerek eğer kale civarında bu işle uğraşan birileri yoksa payitahttan gönderilen görevliler vasıtasıyla kalelerin çeşitli alanlarında tamir ve onarım işleri yapılırdı. Tabyalar, kuleler ve ambarlar, görevliler vasıtasıyla savunmaya uygun hale getirilirdi³⁹.

Marangoz ve demirci gibi görevlilerin yanı sıra bazı durumlarda mimarların da tamire muhtaç kalelere giderek bu yapıları tamir ettikleri

34 Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni*, 1999, S. 46, s. 123.

35 İncelenen bir belgede Bosna Beyine hüküm yazılmıştır. Hükümde sancağa dahil olan kalelerin hızlıca asker ve mühimmat eksikliğinin temin edilmesi emri verilmiş, ayrıca Nemçe (Avusturya) üzerine yapılacak sefer için hazırlıklı olunması bildirilmiştir. Bk. BOA, MD 6/972.

36 Ersin Yıldız, *a.g.t.*, s. 2.

37 İncelenen belgede Hama sancak beyi Perviz'in sefere herkesten önce gelerek Tebriz Kalesi'nin tamirine yardım ettiği ve bu yardımın karşılığında Vezir İbrahim Paşa tarafından kendisine taltifte bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki sefer sırasında kalelerin tamiriyle ilgilenmesi için belirli kişiler görevlendirilmekteydi ve bu görevlendirme sonucunda işini iyi yapan görevlilere bazı ödüller verilmekteydi. Bk. BOA, MD 56/408.

38 Ertuş, *a.g.e.*, s. 291.

39 Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2012, C. 7, S. 4-II, s. 2282.

görülmektedir⁴⁰. Kale mühimmat müfredat defterlerinin bir anlamda yazılış amaçlarından bir tanesi bu konuyla alakalıdır. Osmanlı Devleti sefere çıkılacağı zaman güzergâh üzerindeki veya savaş bölgesine yakın kendisine bağlı kalelerden mevcut mühimmatın durumunun tespit edilmesini, sayılmasını ve yazılmasını isterdi. Bu sayede kalelerin eksikleri önceden tespit ve temin edilerek sefer sırasında ilgili hususta sorun yaşanmaması hedeflenirdi. Kalelerin mühimmatının sayılması emredildiğinde uygulamada iki farklı yol izlenmiştir. Bunlardan ilki devletin başkentinden, Divan tarafından seçilen bir kişinin bölgeye gönderilip bu işten yani kontrol, sayım ve yazım işinden sorumlu tutulmasıdır⁴¹. Bir diğer yöntem de kalede görevli olan dizdarlara giden emir doğrultusunda yerelde bir kâtibin görevlendirilmesi, sayım işleminin dizdar nezaretinde gerçekleştirilmesidir. Mühimmat sayım işlemi özellikle sefer kararı alındıktan sonra ayrı bir öneme sahiptir. Bunun sebebi de sefer sırasında ordunun zor duruma düşmemesi ve gerektiğinde askere yardımın kaleler vasıtasıyla yapılabilmesidir.

Kalelerin tamirinden sonra ise seferin devamında savaş bölgesinin yakın olduğu kalelerden ordu için gerekli olan harp malzemelerinin temin edildiği görülmektedir⁴². Kaleler sefer zamanında ordunun veya donanmanın bazı mühimmatını karşıladığından sefer dönemi dışında da bu kurumlarda askerî malzemenin ve mühimmatın bol miktarda bulunmasına özen gösterilmiştir. Sık sık kalelerdeki eksiklerin payitahta bildirilmesi istenmiştir. Yetersiz olan mühimmat her zaman merkezden, tophane ve cebehaneden gönderilmezdi. Bazı durumlarda da civar kalelerden mühimmat eksikliği bulunan kaleye gönderim yapılırdı. Özellikle barut ve güherçile gibi temel malzemelere sürekli ihtiyaç olduğundan bir kalede bu malzemelerin eksikliği yaşandığında malzemenin bol bulunduğu diğer bir kaleden ilgili yere gönderilirdi⁴³.

40 Tetkik edilen bir belgede seferlerde mimarbaşı olarak görevli olan Mehmed Çavuş devlet tarafından sınır boylarındaki kalelerin tamiriyle görevlendirilmiş, durum Budin muhafızı Vezir Ali Paşa'ya bir hükümle bildirilmiştir. Bk. BOA, MD 78/1425.

41 Girit Adası'nın mühimmatını gösteren müfredat defterinin Divan-ı Hümayun'dan gönderilen bir kâtip vasıtasıyla yoklandığı görülüyor. Defterin başlık kısmında yer alan "*Hacegan-ı Divan-ı Hümayun'dan Amedi halifesinden Ahmet Rıza Efendi kulları mübaşeretıyla*" ibaresinden bu kişinin devlet tarafından görevlendirilip Girit'teki kalelerde sayım işlemi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

42 Erzurum valisine yazılmış bir hükümde; Erzurum Kalesi'nde çalışmaz şekilde duran barut karhanesinin sefer için Erciş'ten gelen güherçile ile işletilmesi için bir emir gönderilmiştir. Bk. BOA, MD 87/357. Bir başka belgede yine sefer için lazım olan siyah barutun urban eşkıyasından korunarak Musul Kalesi'ne ulaştırılmasına dair hüküm bulunmaktadır. Bkz, BOA, MD 87/469.

43 Daha önce Kostaniçe Kalesi için istenilen top ve barutun Belgrat'tan tedariki için Semendire Beyine emir gönderilmiştir. Belge mündericatinde Bosna Beyi'nin adam gönderip barut ve topu kaleye koydurması emredilmiştir. Kostaniçe Kalesi'nde barut ve topa ihtiyaç olduğundan bu durum gerekli mercilere bildirilmiş, bunun sonucunda Belgrat'tan malzemenin temin edilmesi için emir verilmiştir. Bk. T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 12 Numaralı

Kalelerden sefere ya da başka bir kaleye malzeme ulaştırılırken yaygın kullanılan iki yöntem vardı. Bunların ilki kara yolu, diğeri ise deniz yolu taşımacılığı idi. Kara yoluyla malzeme naklinde deve, öküz, manda gibi hayvanlar bu iş için kullanılırdı⁴⁴. İlerleyen süreçte araçların da kullanılmasıyla kara yoluyla taşıma yöntemi kolaylaşmıştır. Deniz yoluyla taşımacılık 16-18. yüzyıllarda yaygınlaşmış bir nakliye türü olmuştur. Coğrafi olarak elverişli bölgelerde donanmayla taşıma sağlandığı görülmektedir. Deniz yoluyla taşıma işleminde genellikle kadirga ve yelkenliler kullanılmıştır⁴⁵. Bu iki yöntem sayesinde hem kalelerden kalelere hem de Osmanlı Devleti'nin savaşta olan ordusuna malzeme taşınması işlemi gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı devlet idaresi, sefer planlaması yaparken sefer güzergahındaki kalelerle savaş bölgesindeki kalelerin mühimmat ve malzemelerinin sayılmasını emretmiştir. Özellikle sefer esnasında askerî mühimmatın hayati önem taşıdığı göz önünde tutulursa kalelerde asker ve malzeme sayımlarının yapılması elzemdir. Bu saikler çerçevesinde çalışma konusu olan mühimmat sayım defterleri oluşturulmuş, kayıtların bir sureti İstanbul'a gönderilerek devlet merkezi ilgili konularda bilgilendirilmiştir.

3. Kale Mühimmat Müfredat Defterlerinin Tanıtımı

Müfredat, kelime olarak basit şeyler ve toptan bilinen şeylerin ayrıntıları, dökümleri anlamlarına gelmektedir⁴⁶. Ayrıca bir bütünü oluşturan ayrıntılar şeklinde de tarif edilir⁴⁷. İçerisinde bir bütünü tanımlayan küçük parçalardan oluşan defterlerin tümü için müfredat defteri tanımı kullanılmaktadır. Mühimmat müfredat defterleri ise mühimmat ve malzemelerin teker teker sayılıp yazılmasıyla⁴⁸ oluşan defter serileridir.

Askerî malzemelerin yazılı olduğu bu seride çeşitli türde askerî, ordu ve savaş mühimmatı bulunmaktadır. Defterlere sayımın yapıldığı an itibarıyla kalede bulunan tüm malzemelerin kaydı yapılmıştır. Osmanlı Devleti askerî malzemelerin sayımına önem vermiş, belirli aralıklarla malzemelerin

---

Mühimme Defteri (973/ 1565-1566) Özet ve İndeks, 1994, Hüküm No. 1193.

- 44 Örmek olarak Bağdat Beylerbeyine yazılan fermanla barut üretimini artırılması istenmiş ve Basra Beylerbeyinin göndereceği barutun develer vasıtasıyla Halep'e ulaştırılması emri verilmiştir. Bk. T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565-1566) Özet ve İndeks*, 1994, Hüküm No. 393.
- 45 İncelenen bir belgede Serhat kaleleri için istenilen üç yüz kantar barutun gemi ile ve sava suyu vasıtasıyla gönderilmesi için Semendire beyine emir verildiği kayıtlıdır. Bk. BOA, MD 27/874.
- 46 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, 2011, s. 832.
- 47 Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, "Müfredat", <https://sozluk.gov.tr/>.
- 48 İlgili defter başlıklarının çoğunda bu ölçüm, sayım ve yazım işinin yapıldığını bildiren şu ifadeler rastlanır: "...cebehanelerinde mevcut alat ve mühimmat vezn ve ta'dad ve tabvir ve defteri der-aliyyeye takdim olunmak babında..."

tespit edilip sayılmasını istemiştir. Bu amaca hizmet için tutulan keşif ve sayım defterlerinin içeriğini oluşturan askerî malzemeyi ifade etmek için belgelerde ve askeriyeeye ait yayınlarda farklı terimlerin kullanımı mevcuttur. Askerî malzemeler için “*tertib-i mühimmat*”, “*teçhizat-ı askeriyye*”, “*alat-ı mühimmat-ı harbiyye*”, “*mühimmat-ı askeriyye*”, “*alat ve mühimmat-ı harbiye*”, “*mühimmat ve levazimat-ı harbiye*” gibi terimler kullanılmıştır.

Kale mühimmatı sayım defterleri arşivde farklı adlar altında karşımıza çıkabiliyor. Defterler, ... *kalesi mühimmat defteri*, *mühimmat müfredat defteri*, bazen *mühimmatı havi keşif ve sayım defteri*, bazen *mühimmat yoklama defteri*, bazen de *cebehane defteri*⁴⁹ adını alabilmekteler. Genelde bu defterlerin türü ve mahiyeti benzer olup kitabet usulleri de aynıdır. Dolayısıyla bu adlardaki defterlerin bir külliyat/seri oluşturduğu düşünülebilir.

Mühimmat sayım defterleriyle ilgili bir hususun da açıklanması gerekir. Arşiv ve ilgili defterler üzerindeki araştırma göstermiştir ki mühimmat sayım defterleri büyük bir defter serisinin üst başlığı gibi kabul edilmesi lazımdır. Çünkü değişik fonlarda bu ana kolun altında, ana konuya/esas şubeye (mühimmat müfredat defterleri serisine) bağlı farklı defterler/defter serileri de mevcuttur. Bunların hepsi mühimmat müfredat defteri olmakla birlikte aralarında çok küçük farklılıklar vardır. Bu defterler kendi içinde beş guruba ayrılarak tasniflenebilir. Bunlar; Tophane-i Amire'den kalelere gönderilen mühimmatın kayıt defterleri, Cebehane-i Amire'den kalelere veya orduya gönderilen mühimmatın kayıt defterleri⁵⁰, bir kaleden başka bir kaleye nakledilen mühimmatı havi defterler, kalelerden seferde bulunan orduya ulaştırılan mühimmatın kaydedildiği defterler ve bir de kalelerde/kale cebahanelerinde mevcut mühimmatın tahrir olunduğu defterlerdir. Bu defter serilerinin her bir kolunda aynı türden onlarca defterin olduğu söylenebilir. Alt koldaki defterler birleştirildiğinde Osmanlı askerî malzemesi ve mühimmatına, silahlarına, harp alet ve edevatına ilişkin büyük bir arşiv/belge külliyatının varlığı ortaya çıkmaktadır. Araştırmanın veri tabanını sadece kalelerde mevcut mühimmatın sayım defteri örnekleri oluşturmuştur ve bunlara ilişkin detaylı açıklamalar aşağıda verilmiştir.

Kale mühimmat sayım defterlerinin fiziki hacimleri, sayfa sayıları birbirinden farklı olabilmektedir. Kalenin büyüklüğüne, önemine ve kalede

49 Cephane defterlerine örnek olarak Niğbolu Kalesi cephanesi defteri örnek gösterilebilir. Burada bir görevlinin, kaledeki askerlerin ve ayrıca kalede bulunan mühimmatın sayımının yapıldığı görülmektedir. Bk. BOA, D.BKL.d./32226.

50 Bu defter serisi arşivde Başmuhasebe, Cebehane evrakı içinde yer almaktadır. Örnek için bk. *Asitane-i Saadet Cebehanesinden Özi Kalesi'ne İrsal Olunan Mühimmata Ait Defter*. BOA, D.BŞM.CBH.d./18398-0.

mevcut mühimmatın azlığına veya bolluğuna göre defterlerin sayfa aralıkları değişiklik gösterebilmektedir.

Sayım defterlerinin özellikle klasik dönem ve sonrası kalelerde bulunan malzemelerin tespit edilmesi ve saptanmasında birinci elden kaynaklardan olduğu ifade edilmişti. Aynı defterlerde kalelerde var olan mühimmatın kaydının yanı sıra kale görevlileri, kalelerin bölümleri ve malzemelerin bulunduğu, muhafaza edildiği yerlerle alakalı çeşitli bilgiler de mevcuttur. Ayrıca merkezden sayım için görevlendirilen kişilerin isimleri ve rütbeleriyle alakalı bilgiler yine kale mühimmat müfredat defterlerinde bulunan bilgiler arasındadır.

3.1. Kale Mühimmat Müfredat Defterlerinin Şekil, Yazım ve Muhteva Özellikleri

Kale mühimmat müfredat defterlerinin içerikleri ve tahrir usulleri birbirine benzerlik göstermektedir. Buna göre benzerliklerden ilki kalelerin farklı bölümlerinde olan mühimmat, ait olduğu birim başlığının altına tasnif edilerek deftere yazılmıştır. Defterlerde önce -kalelerde bu birimler varsa- tabyalar, kuleler, ambarlar şeklinde başlıklar göze çarpmakta, daha sonra buralarda mevcut mühimmat kaydedilmekteydi. Bu durumda defterlerin içeriklerindeki en önemli farklılık, kalelerdeki malzeme sayısının veya türünün birbirinden farklı olmasıydı.

Kale mühimmat müfredat defterlerinin genellikle siyakat yazısıyla tutulduğu görülmektedir⁵¹. Siyakat yazı türü yalnızca yazanın ve hitap edilen kurum ya da kişilerin anlayabileceği şekilde yazılan bir yazı türüdür. Genellikle mali işlerde kullanılan bu yazı, mühimmat müfredat defterlerinde de kullanılmıştır⁵². Defterin siyakat başlığından sonra sayfada malzemenin yeri ile ilgili bir başlık açılarak mevcut malzemeler kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Yazılan malzemelerin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Toplar, çaplarına ve diğer farklı özelliklerine göre ayrı ayrı zikredilerek yazılmıştır⁵³.

51 Bk. BOA, MAD.d./1013.

52 Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Girit Adası'ndaki Kandiye Kalesi'nin mühimmatını gösteren bu defterde başlığın siyakat yazısıyla olduğu görülmektedir. Başlık, Kandiye Kalesi'ndeki demir ve tunçtan tekerlek ve havan toplarının defteri olduğu bilgisini içermektedir. Ayrıca başlığın devamında bu defterin keşif ve tahrir defteri olduğu bilgisine yer verilmiştir. Müfredat defterlerinde siyakat yazısının kullanılma sebeplerine gelince defterlerin Başmuhasebe kalemiyle ilgili olması veya kalelerin bünyesindeki malzemelerin yazılı olduğu bu belgelerin yanlış kişilerin eline geçmesi ihtimaline karşı alınmış bir önlem olduğu düşünülebilir.

53 Girit Adası'sının mühimmat defterinde Kandiye Kalesi'ndeki mühimmat malzemeleri de teker teker yazılı haldedir. Kayıt sırasında ilk olarak toplar ele alınmıştır. Burada yazımda göze çarpan bir husus vardır. Toplar ilk etapta iki türe ayrılmış durumdadır: İslami toplar ve küffari toplar. Bu toplar daha sonra kendi içerisinde yine ayrılmaktadır. Ahen, tunç, şeşhane şeklinde ayrıştırılan toplar çap ve adetleriyle teker teker yazılarak defter haline getirilmiştir. Farklı

Tabya⁵⁴, kule⁵⁵, karakolhane⁵⁶, mahzen⁵⁷ ve kalenin diğer bölümleri için ayrı ayrı sayımlar yapılmıştır. Defterlerin yazımında genel olarak şöyle bir yazım ve kayıt usulü kullanılmıştır. Eğer geniş bir coğrafyadaki kalelerin mühimmat sayımını içeren bir defterse öncelikle bölgedeki en büyük askerî yapıdan küçük yapılara doğru bir yazım usulü söz konusudur. Yani büyük kaleden küçük kalelere doğru bir yazım sıralaması vardır. Bu durum defterlerin kendi içinde bir yazım/sıralama sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bir kaledeki mühimmat yazılmaya başlandığında da aynı durum geçerlidir. Önce kaledeki fiziksel olarak büyük birimlerin ve daha sonra küçük birimlerin mühimmat kaydı deftere işlenmiştir⁵⁸. Sadece bir kalenin mühimmatının sayılması ve yazılmasında da bu yöntem kullanılmıştır. Önce kalenin en büyük yapısından başlanarak sayım yapılmış, ardından daha küçük yapılarda bulunan malzemelerin yazıldığı gözlemlenmiştir⁵⁹.

Kalelerdeki mühimmat ve malzemeler yazılırken her bir malzeme türünde detaylı bir kayıt esası olduğu görülüyor. Örneğin kayıt altına alınan silah ve mühimmatın hammaddesi, yapım ve imalat malzemesi, madeni (bakır,

---

çaplarda olan topların hepsi ayrıca neşredilmiştir. Değişen çaplar için bir tasnif oluşturularak malzemeler tek tek yazılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

- 54 Şumnu Kalesi'ndeki mühimmat malzemeleri kaleye bağlı tabyalara konulmuştur. Ayrıca burada bulunan malzemeler çaplarıyla birlikte kâtipler tarafından yazılmıştır. Bk. BOA, TS.MA.d./10505.
- 55 Kalelerde taşınması zor olan ağır toplar da mevcuttu. Saldırı durumunda kalenin kendisini savunması için kulelere toplar yerleştirilirdi. Kandiye Kalesi'ne bağlı büyük kulede topların bulunduğu tespit edilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.
- 56 Bazı kaleler silah ve mühimmatı, karavulhane denilen karakolhanelerde tutarlardı. Girit'te bulunan Kandiye Kalesi'ne bağlı karakolhanede topların bulunduğu kayıtlıdır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.
- 57 Mahzen yeraltı deposudur. Kale mahzenlerinde silahların, topların ve diğer mühimmatın saklandığı görülmektedir. Sultaniye Kalesi'nin mahzeninde mühimmatın mahfuz olduğu belgeden anlaşılıyor. Ayrıca bu mahzende bulunan malzemelerin teker teker sayılıp yoklanması için gönderilen bir belge de tespit edilmiştir. Divan-ı Hümayun erkanından Süleyman Efendi denilen kişinin bu sayım için memur edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisine kâtip Mehmed Neşet Efendi de yardım edecektir. Buradan Osmanlı Devleti'nde kalelerdeki mühimmatın sayımı için en az iki kişinin görevlendirildiği, bunlardan birinin kâtip olduğu diğerinin de sayıma memur edilen kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bk. BOA, C.AS./994/43464.
- 58 Girit Adası'na bağlı kalelerin mühimmat müfredatını gösteren defterde bu usulün uygulandığı görülmektedir. Öncelikle Kandiye, Hanya ve Resmo gibi büyük kalelerin malzemesinin sayıldığı, sonrasında ise Granbusa ve İspirlonka gibi daha küçük kalelerin sayımının yapıldığı gözlemlenmiştir. Diğer defterler için de aynı şey geçerlidir. Bozcaada ve Limni kalelerinin mühimmat sayımında ilk önce Bozcaada Kalesi daha sonra Limni Kalesi yazılmıştır. Diğer taraftan Bozcaada Kalesi'nin müfredatını gösteren defterde ilk önce mahzen, sonra tabya sonra tophane ve cebehanesinde bulunan malzemeler zikredilmiştir. Kısacası ilk önce malzemenin daha fazla olduğu yerler daha sonra ise daha az olan yerlerin yazıldığı anlaşılmaktadır.
- 59 Ağrıboz Kalesi'nin mühimmatını gösteren defterde de aynı usul geçerlidir. Öncelikle Kanlı Tabya'da olan malzemeler zikredilmiş sonra diğer tabyalara geçilmiştir. Yazılan top sayısına göre bunu anlamak da mümkündür, çünkü diğer tabyalarda daha az topun mevcut olduğu görülmektedir. Bk. BOA, TS.MA.d./6316.

demir, tunç gibi) açık olarak yazılmıştır⁶⁰. Bu usulün uygulanmasında aşağıdaki hususlara dikkat edildiği söylenebilir. Öncelikle devlet merkezindeki bürokrasi ve görevliler, kalelerin malzeme durumunu taşradan gelen bu defterler sayesinde öğrenebilmekteydi. Mühimmata yönelik tüm tedbirler de yine ilgili kayıtlara dayanılarak alınmıyordu. Merkezî idare elinden geldiğince kalelerdeki mühimmatı eksiksiz tamamlama gayreti içindeydi. Ancak devletin genel tavrı kalelere ne noksan ne de fazla malzeme göndermekti. Bir kaleye eksik ya da yanlış mühimmat gittiğinde kale kendisini, bölgesini ve halkı koruyamaz duruma düşerdi. Eğer bir kaleye gereğinden çok mühimmat gönderilirse bu defa da mühimmatın eşkıyanın, isyancıların veya düşmanın eline geçmesinden şüphe duyulurdu. Bu da devlet için yeni bir tehdit ve sorun demekti. Bu iki ihtimal dahilinde Osmanlı Devleti kalelere ihtiyaç oranında mühimmat tevzi ederdi. Yukarıdaki hususlar göz önünde bulundurulup kayıtlar detaylı tutulurdu.

Her ne kadar kalelerdeki malzemeler benzerlik gösterse de jeopolitik olarak önem arz eden yerlerde bulunan kalelerin daha bol mühimmata sahip olduğu bir gerçektir⁶¹. Bu noktadan meseleye bakıldığında kalenin bölgesine ve mevkiine göre silah türleri ve harp malzemeleri değişkenlik gösterebilmektedir. Örneğin ada, deniz kenarı veya nehir sınırındaki kale mühimmatı denizden uzak mevkide konumlanmış kalelerinkinden farklıydı. Buradan anlaşılıyor ki coğrafya, kalenin büyüklüğü, mevki, önemi burada mevcut mühimmatın türüne az da olsa etki ediyordu. Mesela mühimmatın farklılık gösterdiğine yönelik başka bir malzemedan örnek verilebilir Palankete, donanmaya bağlı gemilerde kullanılan bir gereçti. Özellikle kalyonlarda bulunduran palanketeler düşman donanmasına doğrudan hasar vermek için kullanılırdı⁶². Kale mühimmat sayım defterlerinin bazısında

60 Girit'e bağlı Kandiye Kalesi'nin ateşli silahları ve askerî malzemeleri yazılırken ahen top ve tunç top şeklinde büyük bir ayırım yapıldığı, bu ayırımın adı geçen defter boyunca aynı şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Bir başka defter olan Seddülbahir ve Sultaniye kalelerinin mühimmatını gösteren müfredat defterinde demirden yapılmış çeşitli havan toplarının 18 adet olduğu bilgisi verilmektedir. Burada da topların cinsine kadar detaylı bir tahririn varlığı göze çarpar. Bk. BOA, C.AS./994/43454.

61 Girit Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra en büyük adasıdır. Akdeniz'i Ege Denizi'nden ayıran bir konumdadır. Ada 8259 kilometre büyüklüğündedir. Adalar Denizi'nde söz sahibi olmak isteyenler için önemli bir konuma sahiptir. Asya ve Avrupa ile bağlantısının olması adanın önemini artırmaktadır. Ayrıca Anadolu ve Afrika kıyılarına bağlantısı bulunduğundan jeopolitik açıdan stratejik bir bölgedir. Stratejik bir önemi olan Girit'teki kalelerde askerî mühimmat ve levazımın daha fazla olduğu görülmektedir. 29 sayfadan oluşan 1802 yılına ait kale mühimmat müfredat defteri bunun kanıtı niteliğindedir. Diğer defterlerden daha kapsamlı olarak kaleme alınan müfredat defterinde çeşitli çaplarda bol miktarda topun olduğu tespit edilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

62 Yusuf Alperen Aydın, *Osmanlı Denizciliği (1700-1770)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007, s. 315.

bu malzeme de tespit edilmiştir⁶³. Bu açıdan bakıldığında donanma için gerekli malzemelerin denize/nehre yakın yerlerdeki kalelerde bulunduğu düşünülebilir.

Defterlerde kayıt usulü genelde hep aynı şekilde sürmüştür. Bu usul kısaca kalede mühimmatın mevcut olduğu kurumun/birimin yazılı olduğu bir başlık ve buradaki malzemelerin teker teker yoklanıp kâğıda geçirilmesidir. Adı ve cinsi kaydedilen mühimmatın isminin altında sayısı veya ölçüsü (keyl, kıyye, çuval, sandık, top, kantar vb.) verilmiştir. İncelenen kale mühimmat defterlerinde bu yazım usulünün yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Mühimmat sayım defterlerinin örnekleri muhasebe ve Divan-ı Hümayun gibi devlet kurumlarına gideceğinden ilgili kurumların da durumu doğru tespit edebilmesi için açık ve kapsamlı bir şekilde kaleme alınmışlardır.

Genel olarak mühimmat sayım defterlerinde ilk önce top çeşitleri yazılmıştır⁶⁴. Topların isimleri ve çeşitleri zikredildikten sonra tekil malzemeler yazılmaya başlanmıştır. Farklı olarak Girit'te bulunan kalelerin mühimmatını gösteren müfredat defterinde ayrı bir yazım usulü olduğu görülmektedir. Her ne kadar topların cinslerinin diğer defterlerdeki gibi detaylı olarak yazılmış olduğu görülse de biçim olarak farklı bir yöntem kullanılmıştır. Topa ait gerekli olan diğer levazimat da topun bilgisiyle birlikte verilmiştir⁶⁵. Topların çapları, adetleri ve ölçülerine ait bilgiler de topun cinsi yazıldıktan sonra altına kaydedilmiştir⁶⁶.

63 Kandiye Kalesi mahzeninde palanketenin mevcut olduğu görülür. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Yine Seddülbahir Kalesi mühimmat sayım defterinde 114 adet çeşitli palanketenin kaydı vardır. Bk. BOA, C.AS./994/43464.

64 Topların çeşitleri başlıktan sonra yazılan ilk bilgilerdendir. Defterlerde toplar isim ve cinsleriyle açık bir şekilde yazılmıştır. Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri mühimmat defterinde ilk olarak balyemez topu kayıttır, sonrasında şahî topu gibi diğer toplar zikredilmiştir. Bk. BOA, C.AS./994/43454. Aynı şekilde Ağrıboz Kalesi mühimmat sayım defterinde de buna yakın bir usul olduğu görülür. Topların bilgisi verilirken şahî topunun da bilgisi ayrıca belirtilmektedir. Bundan başka şayka türü topların da kalede mevcut olduğu defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bk. BOA, TS.MA.d./6316. Bozcaada ve Limni adalarının mühimmat defterinde de tunç, demir gibi imal ham maddesi bilgisi verildikten sonra şahî top, mermer-endaz top benzeri açıklamalar yapılarak toplar hakkında detaylı bilgi kayda geçmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391.

65 Girit Adası'ndaki kalelerin mühimmat sayım defterinde farklı bir yazım usulünün uygulandığı yukarıda söylenmişti. Bu defter serisinde topun türü yazıldıktan sonra ters üçgen biçiminde bir yazım-açıklama olduğu görülmektedir. Belirtilen kayıtlarda top için gerekli olan levazimat topun altına stilize bir biçimde yazılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

66 Bozcaada ve Limni kaleleri sayım defterinde topların adetleri, çapları ve uzunluk ölçüsü olan karış birimi topun adının altında kaydedilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri müfredat defterinde de aynı yöntem geçerlidir. Topun ismi zikredildikten sonra adet bilgisi toplu olarak verilmiştir. Bk. BOA, C.AS./994/43454. Girit Adası'naki kalelerin sayım defterinde toplar teker teker zikredilmiş ve bir adet şekilde kaydedilmiştir. Bu kayıt usulünden her bir topa ayrı ayrı ve teker teker gözlem yapıldığı anlaşılmaktadır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

Kale mühimmat müfredat defterlerinde araştırmacıların karşılaştığı bir detay daha vardır. Bunlar, müfredat defterlerinde geçen “*amele-i salih*” ve “*amele-i gayri salih*” tabirleridir. Bu iki ibare topların güncel kullanım durumuna dair bilgi vermektedir. *Amele-i salih* yazılı topların genellikle kusurunun olmadığı ve çalışır durumda olduğu anlaşılmaktadır⁶⁷. *Amele-i gayri salih* ibaresi ise kullanılmayacak durumda olan top ve levazımatı göstermek için kullanılmıştır⁶⁸. Topların kullanıma uygun olup olmadığı bilgisinin defterde verilmesi önemli bir detaydır. Söz konusu kayıtlardan hareketle merkezî idare, kullanılmayacak durumdaki toplarla ilgili çeşitli kararlar alabiliyordu. Bu durumda ya o kaleye tophaneden top tedarik edilir, ya ateş gücü olmayan toplar tamir/eritme için tophaneye geri çağrılır, ya kaleye en yakın başka bir kaleden top nakledilir ya da topların tamir edilmesi için tophaneden top ustası gönderilirdi. Devlet idaresi topların gerçek durumunu bu açıdan öğrenmek isterdi.

Müfredat defterlerinin başlıklarında yer alan “*keşif ve tahrir olundu*” ibaresinden kalelerde mühimmat ve levazımat eksikliğinin de tespit edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre defterin bir sureti İstanbul’a ulaştığında bazı işlemler yapılırdı. Bunlardan biri Cebehane-i Amire veya Tophane-i Amire’den bölgeye/kaleye gerekli malzemeleri göndererek mühimmat tedariki ve ikmalî idi⁶⁹. Böylelikle kalenin ve kaledeki askerlerin mühimmatsız ve olası tehlikelere karşı savunmasız kalmaması için bu yöntem izlenmiş ve kalelerdeki cephanelik ve mühimmat zaman zaman yoklanmıştır.

67 Arşivden temin edilen ve Hanya Kalesi’nin burçlarında mevcut olan topların cinsleri, miktarları ve kullanılıp kullanılmayacak durumda olanlarının kaydedildiği bir belgede, *amele-i salih* olarak tabir edilen tekerleklerin kullanılabilir durumda olduğuyla alakalı bilgilere rastlanmıştır. Aynı belgede *amele-i gayri salih* olarak belirtilen küffari tunç topunun tekerlek ve kundağının *amele-i gayri salih* olarak yazıldığı görülür. Buradan da topun işe yarar/ateşe hazır durumda olması için gerekli olan tekerleklerin ve kundağın kullanıma uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bk. BOA, D.AMH.d./24838.

68 Kandiye Kalesi’ndeki Orta Baltalar tabyasında bulunan yedi demir topun ikisi *amele-i gayri salih*’tir. Buradan da bu iki demir topun kullanılmayacak durumda olduğu anlaşılıyor. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Ayrıca yine aynı defterde Kandiye Kalesi Sultan İbrahim Han Tarsırah tabyasında küffari ve çapı beş olan demir topun kundaksız ve *amele-i gayri salih* yani kullanılamaz durumda olduğu bilgisi verilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Diğer bir örnek de Limni ve Bozcaada kaleleri mühimmat defterinde bazı malzemeler “*amele-i salih*” ve “*amele-i gayri salih*” olarak tasnif edilmiştir. Bu şekilde bir detaylandırma devlet merkezine daha sarîh bilgiler ulaştırılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391.

69 İncelenen bir belgede Tophane-i Amire’den Girit’te bulunan Hanya Kalesi’ne altı ve Suda Kalesi’ne iki kıta havan topu gönderilmesi kararı verilmiştir. Askerî mühimmat devlet için önemli malzemelerdendir. Öncesinde bu kalelerin malzemesinin sayılmış olması muhtemeldir. Aksi halde sadece istek doğrultusunda bir gönderimin yapılıp yapılmayacağı belli değildir. Ancak kalelerdeki malzemelerin tespit ve tahririnden sonra ortaya çıkan eksiklik durumunda kaleye havan topu gönderilmiş olmalıdır. Bk. BOA, AE.SABH.I./99/13320.

Kale mühimmatı sayım defterlerinde gözlenen diğer bir özellik de kalenin herhangi bir bölümünde olan sayımın bitip yazım işlemi gerçekleştikten sonra burada tespit edilen malzemeler için “*cem'an*” teriminin bulunmasıdır. *Cem'an* tabiri toplam anlamına gelmektedir. Yani bir bölümde malzemeler sayılıp yazıldıktan sonra tespit için kalenin başka bir bölümüne geçilmeden önce burada mevcut olan topların toplam sayısı *cem'an* başlığı altında verilmiştir⁷⁰.

Kale mühimmat sayım defterlerinin çoğunda görevlilere ait mühürler bulunmaktadır. Kalede sayım işlemi gerçekleştikten sonra sayıma nezaret eden, defterin yazımında görevli olan ya da mühimmattan sorumlu olan kişiler tarafından mühür basılmıştır. Böylece sayımın hangi kişilerin bilgisi dahilinde yapıldığı resmiyet kazanmıştır⁷¹. Bu husus aynı zamanda mühimmat sayımına verilen önemle de ilgili olmalıdır.

3.2. Kale Mühimmat Sayım Defterlerinde Yer Alan Başlıca Savaş Ekipmanları ve Mühimmatı

Kale mühimmat müfredat defterleri, döneme özgü kullanılan silahları ve özelliklerini betimlemektedir. Defterlerde detaylı bir yazım usulünün izlendiği zikredilmişti. Bu detaylar, ilgili dönemde kullanılan topların türleri ve özelliklerine yer vermektedir. Örneğin incelenen defterlerde şahı, balyemez ve şayka gibi top çeşitleri kayıtlıdır. Toplara ait ayrıntılar, kalelerdeki ateş gücünün ölçüsü ve düşmana verebileceği hasar hakkında fikir vermektedir. Şahi kelimesi kaynaklarda bir topun daha büyük modellerini açıklamak için kullanılan bir terimdir⁷². Bazen çok hafif ve küçük topları tanımlamak için

70 Girit Adası kaleleri sayım defterinde mühimmatın genel toplamları da ayrı bir bölümde yer almıştır. Kandiye Kalesi'nin sayımı bittikten sonra başka bir kaleye geçilmeden önce Kandiye Kalesi'ne bağlı tabya, karakolhane, mahzen ve kule gibi bütün birimlerin toplarının genel toplamı bu kısımda yazılıdır. Örneğin tunç toplarının genel sayısı 137, genel tunç sürat topları sayısı 6, demir topların genel sayısı 28 ve saçma tunç topların yekün sayısı ise 42 olarak kaydedilmiştir. Kandiye Kalesi'ndeki tüm topların sayısı bu kısımda verilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100. Bir diğer müfredat defteri olan Bozcaada ve Limni kalelerini mühimmatını gösteren seride Bozcaada Kalesi'nin ve ona bağlı tabyaların keşif ve tahriri sağlandıktan sonra *cem'an* denilerek kale ve tabyalarda bulunan tüm topar zikredilmiştir. Burada mevcut toplar şu şekildedir; kırık olanlarıyla beraber toplam 45 tunç top, kırıklarla birlikte toplam 23 demir top, 3 saçma tunç top, 3 demir tunç top ve 3 havan topu. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391.

71 Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri müfredat defterlerinin son kısmında mühürler mevcuttur. Mühürlerin sahibi Topçubaşı, dizdar ve cebehane görevlileridir. Kişilerin isimleri ve lakapları yazıldıktan sonra mühürler basılmıştır. Bu hem mühimmattan hem de sayım ve yazımdan hangi görevlilerin sorumlu tutulduğunu bize açıklamaktadır. Ayrıca bu durum, bir olumsuzluk veya suiistimal durumunda sayım görevlilerinin tespitini kolaylaştırmıştır. Bk. BOA, C.AS./994/43464. Bir diğer örnek de Girit Adası kaleleri sayım defterinde görülmektedir. Defterde şiyakat başlıkların üst kısmında mühürler bulunmaktadır. BOA, D.BŞM.d./7100.

72 Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, 2006, s. 121.

de aynı terimin kullanıldığı bilinmektedir⁷³. Şahi topları eski dönemlerde ağzdan dolmalı tunç topları ifade ederdi. Çapları ne kadar büyükse silahların hasar gücü de o kadar büyük olurdu. Belgelerde geçen balyemez toplarının kalelerde etkili bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti bu tür silahları muhasara topu olarak da kullanmıştır⁷⁴. Ayrıca bu tip topların Osmanlı Devleti'nde genellikle küçük olanlarına göre büyük çaplı olanlarının daha sık kullanıldığı belirtilmiştir⁷⁵.

Bir diğer top çeşidi olan şayka topuna bakıldığında Evliya Çelebi'ye göre; “*Taşınamayacak kadar büyük ve ağır toplardır ve ancak kalelere yerleştirilmiştir*”⁷⁶. Genellikle büyük bir top türü olan şaykalar kalelerde savunmanın güçlendirilmesinde etkili olmuşlardır. Farklı kale defterlerinde hemen hemen aynı top türleri kayıtlıdır. Sadece aynı türden topların sayıları farklıdır. Kalelerdeki topların belirlenmesinde mühimmat sayım defterleri birincil kaynak durumundadır. Defterlerden çıkarılabilecek bir diğer sonuç da kalelerin Osmanlı askerî sistemindeki somut yeri ve önemidir. Şöyle ki bir kalede çok sayıda ağır, büyük kalibreli topun bulunması o kalenin önemine işaret eder. Bunu defterlerden okumak mümkündür. Bu bakımdan coğrafi ve stratejik açıdan önemli olan kalelere daha büyük çaplı topların yerleştirildiği defter kayıtlarından anlaşılmaktadır⁷⁷.

Mühimmat sayım defterlerinde bazı malzemelerin varlığı belirginlik taşır. Bu maddelerin örnekleri barut, güherçile ve kükürttür. Bahsedilenlerden barut, top ve tüfeklerin ateşlemesi için, diğerleri ise barut üretimi için gereklidir. Zikredilen maddeler hemen tüm kalelerde bulunduğu için bunlar sayım defterlerine çokça yansımıştır.

Mühimmat defterlerinde öne çıkan malzemelerden biri de baruttur. Barut, arşiv belgelerinde *Barut-ı Siyah* şeklinde ve kantar ölçü birimiyle yazılmıştır. Barut üretimi için gerekli bazı malzemeler vardır. Bunlar; Güherçile⁷⁸, kükürt⁷⁹, odun kömürü, odun ve tuzdur. Barut, Osmanlı kalelerinde etkin

73 Agoston, *a.g.e.*, s. 122.

74 Gabor Agoston, “Top”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2012, C. 41, s. 241.

75 Agoston, *a.g.m.*, s. 241.

76 Agoston, *a.g.e.*, s. 108.

77 Örneğin Giri'te bağlı kalelerde çeşitli tür ve çapta toplar bulunmaktadır. Hanya Kalesi'ndeki toplardan birinin çapı iki yüzdür. Burada büyük çaplı topların mevcudu denizden gelebilecek saldırılara karşı daha etkin bir biçimde karşı koymak için olmalıdır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.

78 Güherçile, potasyum nitrat ve kalsiyum nitratın genel ismidir. Genellikle yağmur yağdıktan sonra ortaya çıkan bir maddedir ve barut üretimi için önemli malzemelerdendir. Yunus İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme; Azadlu Baruthanesi (1794-1878)*, Selçuk Üniversitesi Doktora Tezi, 2013 s. 143.

79 Yanıcı ve patlayıcı bir maddedir. Barut üretiminde kullanılmaktadır ve barut içerisindeki işlevi birleştiriciliktir. Bk. Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk

rol oynadığı için güherçile ve kükürt gibi malzemelerin de aynı yerde olması önemlidir⁸⁰.

Top, barut, güherçile ve kükürdün dışında defterlerde tüfeklerin de sayıldığı görülmektedir. Tüfekler de tıpkı toplarda olduğu gibi özellikleri ve adlarıyla kaydedilmiştir. Özellikle “*Osmani*” denilen tüfek türüne kalelerde rastlanmaktadır⁸¹. Tüfekler genellikle kalelerin cebhanesinde ve mahzenlerinde saklanmaktadır. Bu malzemelerin kullanılmadığı zamanlarda zarar görmemesi için özen gösterilmiştir. Tüfeklerden sorumlu olan kişiler genellikle malzemelerin saklandığı yerlerin baş sorumlusu olan kişilerdir. Yukarıda da zikredilen mahzenî (mahzen görevlisi) buna örnektir.

3.3. Kale Mühimmat Müfredat Defterlerindeki Diğer Malzemeler

Barut, güherçile, kükürt ve tüfeğin dışında birçok malzeme kale mühimmat müfredat defterlerine yazılmıştır. Askerlerin kullandığı tüm malzemeler askeri mühimmat olarak anıldığı için kazanlar, fitiller ve yağlar bu malzemelere dahil edilmiştir. Top ve barut kullanımında kullanılan hartuçlar ile kazmalar, kürekler, çatallar, torbalar, bezler ve daha birçok malzeme mühimmat defterlerine kaydedilmiştir.

Bazı silah ve savaş gereçlerinin önemli parçalarının kalelerde yedeklendiği defterlerden anlaşılmaktadır. Örneğin topların sorunsuz biçimde kullanılabilmesi için gerekli kundak, tekerlek, cıvata ve halka gibi yedek parça malzemeleri miktarlarıyla defterlerde yazılmıştır⁸². Kalelerde

---

Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 139.

- 80 Örnek olarak kullanılan arşiv belgelerinde çıkan mühimmatın içerisinde bol miktarda güherçile, barut ve kükürt mevcuttur. Bozcaada ve Limni kalelerini kapsayan müfredat defterinde bu kalelerde barutun bol miktarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Defterde Barut-ı Siyah olarak zikredilen barutun Bozcaada Kalesi cephanesindeki miktarı 99 kantardır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Seddülbahir Kalesi'nde barutla beraber 25 kıyye güherçilenin vardır. Bk. BOA, C.AS./994/43464. Girit'teki Hanya Kalesi tersane odalarında da 58 kantar kükürt mevcuttur. Bk. BOA, D.BŞM.d./7100.
- 81 Osmanlı Devleti'nin kalelerinde bulunan malzemelere önem vermiş bir devlettir. Sadece top değil diğer birçok silah malzemeleri bu yapılarda bulundurulmuştur. Tüfekler çoğu zaman Osmanlı belgelerinde tüfenk şeklinde yazılmıştır. Müfredat defterine göre Bozcaada Kalesi cebhanesinde 83 adet tüfek mevcuttur. Bunlarla ilgili bilgiler yukarıda verilmişti. Tüfeğin adı Tüfeng-i Osmani olarak geçmektedir ve yanında yeni ve kundakıyla birlikte olduğu yazılıdır. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Seddülbahir ve Sultaniyye kaleleri defterlerinde de tüfeklerin bulunduğu görülmektedir. 43 adet eski Osmanlı tüfengi, 20 adet yeni Osmanlı tüfengi kayda geçmiştir. Bk. BOA, C.AS./994/43464. Girit Adası kaleleri müfredat defterinde ise daha başka çeşitten tüfekler de kayıtlıdır. Bunlar, Misket namı tüfek, demir tüfek, Küffari tüfek, İslami tüfek ve farklı tüfek çeşitleridir.
- 82 Limni Kalesi mühimmatında tekerlek olduğu tespit edilmiştir. Tekerlekler toplarda, topları taşıyan arabalarda kullanıldığından önemli malzemelerdendir. Limni Kalesi'ndeki tekerlek adeti 24'tür. Bk. BOA, D.BŞM.d./7391. Girit Adası kaleleri defterinde ise demir halka, büyük demir halka, demir cıvata, ağaç dingil ve demir dingil gibi topların levazımının teker teker

bu malzemelerin bulunmasının nedeni topların herhangi bir parçası hasar gördüğünde işlevsizleşmeden kullanılmaya devam edilebilmesi olmalıdır.

Sonuç

Kale mühimmat müfredat defterleri, örnekleri Osmanlı Arşivi'nde bulunan, konu itibarıyla önce hacimli bir ana dizi oluşturan ve bu dizi içinde de beş alt türe ayrılan bir belgesel kaynak türüdür. Bu kaynaklar bir anlamda Osmanlı merkezî ve askerî bürokrasisinin bir ürünüdür. Defterlerin temel içeriğini kalelerde kontrol edilen, tespit edilen ve sayılan her türlü silah, cephane, askerî mühimmat ve malzeme kayıtları oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında defterler ve sağladıkları veriler Osmanlı askerî tarihi, savaş tarihi, silah teknolojisi, askerî bürokrasi, ordu lojistiği, kale teşkilatı gibi araştırma alanlarıyla doğrudan ilgili görünmektedir.

Çalışmaya konu olan defterler dikkat çekici birçok özelliğe sahiptir. Birçok Osmanlı kalesinde farklı zamanlarda cephane sayımları yapılmış ve bu sayımlar neticesinde söz konusu mühimmat müfredat defterleri ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında defterler kendi türünde tekil değil, bir seri/külliyat oluşturacak tarzdadır.

Mühimmat sayım defterleri çoğunlukla kale ölçeğinde tutulmuştur. Bazen bir bölgedeki farklı kalelerin mühimmatı sayılarak tek bir defterde kaydedilirken, bazen de aynı kaleye ait iki veya üç sayım sonucunu farklı defterlerde bulmak mümkündür. Bu açıdan defterler, Osmanlı kale araştırmaları açısından da değer taşımaktadır. Söz konusu kaynaklarda mühimmat sayımı yapılan kale adları geçtiği gibi kalelerin fiziki birimleri ve özellikleriyle de alakalı çeşitli bilgiler yer almaktadır. Kule, tabya, mahzen, ambar, cephane, mazgal karakolhane gibi yapılar defter kayıtlarında açıkça belirtilmiştir. Ayrıca kaleler dahilindeki bu bölümlerin taşıdıkları özel adların defterlerde geçmesi de önemlidir. Çünkü bu yapıların mimari şekil ve form özelliklerinden bazıları onların isimlerinde gizlidir. Yıldız tabya örneğinde olduğu gibi. Kale mühimmat sayım defterlerinin taşıdığı bir diğer özellik de malzeme sayım, yazım işleminin büyük kalelerden küçük kalelere, büyük yapılardan küçük yapılara doğru yapılmasıdır. Sayım işlemi yapılırken önce merkezî alanın sayımı ve yazımı yapıldıktan sonra fiziki olarak daha küçük birimlere doğru bir sayım işleminin gerçekleştirildiği görülmüştür. Bu da kalelerin fiziki durumu hakkında çıkarım imkânı sunan başka bir husustur.

Sayım defterlerinde, kalelerde bulunan her türlü mühimmatın yanı sıra burada görev yapan bazı görevliler de kayıt altına alınmıştır. Devlet

merkezinden malzeme sayımı için gelenler, kale kâtipleri, kale idarecileri (dizdarlar), kale muhafızı, topçubaşı gibi askerî görevliler ad ve unvanlarıyla defterlerde zikredilmiştir. Bazı kayıtlarda ise yerlüyan ve yeniçeriyân gibi kalelerde görev yapan askerlere işaret eden terimler geçmiştir.

Mühimmat sayım defterlerinin dönemin silah örnekleri ve teknolojisi konusunda zengin veriler sağlayabileceği daha önce ifade edilmişti. Sayımın yapıldığı dönemde kullanılan silahların neler olduğunu, miktarlarını, türlerini, özelliklerini, üretildikleri malzemeleri, boyutlarını (çap veya uzunluklarını), kullanılabilir durumda olup olmadıklarını ve silahların parçaları sayılabilecek daha birçok askerî malzemeyi ilgili defterlerden öğrenebiliyoruz. Bu yönüyle dönemin askerî teknolojisini anlamak açısından görülmeye değer bir kaynaktır. Ayrıca farklı dönemlerde tespit edilen defterlerin içeriklerinin karşılaştırılması, silah teknolojisindeki değişim konusunda araştırmacıları bilgilendirici mahiyettedir.

Defterlerdeki bazı kayıtlar kale askerlerinin gündelik yaşayışına ışık tutmaktadır. Savaş mühimmatının yanı sıra bazı günlük kullanım eşyaları da mühimmat defterlerinde yer almıştır. Kazanlar, tencereler, kepeçler, mumlar, kayışlar, kolanlar bunlara örnektir. Bu tür gereçlerin, askerî mühimmat sayıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kale mühimmatı müfredat defterlerinde tespit edilen bir diğer bilgi de askerlerin kullandığı bütün malzemelerin askeri teçhizat olarak anıldığıdır. Cıvatanadan kazana kadar tüm malzemeler askere verildiği için mühimmat müfredat defterlerine yazılmıştır. Buradan askerlerin kullanımına bırakılan tüm malzemelerin mühimmat olarak görüldüğü bilgisi çıkarılabilir.

Sayım defterleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kalelerdeki askerî teçhizatı etkin bir şekilde izlemesini sağlayacak değerli bir bürokratik yöntem ve araçtır. Kalelerdeki sayma ve yazma çalışmalarının tamamlanması taşradan merkeze ve merkezden taşraya doğru bir dizi bürokratik işlem sürecini de başlatırdı. Örneğin merkezi idareye ulaşan defterler neticesinde kalelerdeki eksik mühimmatın temini için çeşitli yollar izlenir, adımlar atılırdı. Bu nedenle askeri teçhizat ve malzemelerin kayıtlarının tutulduğu defterlerin önemi kabul edilmelidir.

Sonuç olarak kale mühimmat sayım defterleri içeriğindeki zengin verilerle orantılı olarak birçok açıdan derinlemesine tasnif, tetkik ve tahlil edilmeyi bekleyen defter koleksiyonlarından biridir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Kale Mühimmat Müfredat Defterleri

Cevdet Askeriye

BOA, C.AS./994/43464.

Başmuhasebe Kalemî Defterleri

BOA, D.BŞM.d./7100.

BOA, D.BŞM.d./7391.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

BOA, TS.MA.d/6316.

BOA, TS.MA.d/10505.

Diğer Arşiv Belgeleri

Ali Emiri Abdülhamid I

BOA, AE.SABH.I./99/13320.

Cevdet Askeriye

BOA, C.AS./618/16082.

Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri

BOA, D.AMH.d./24838.

Büyük Kale Kalemî Defterleri

BOA, D.BKL.d/ 32226.

Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MAD.d./1013.

Mühimme Defterleri

BOA, MD 6, 19, 27, 33, 42, 56, 78, 87.

2. Kitaplar, Makaleler, Tezler ve Ansiklopedi Maddeleri

Acun, E. (1999). Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1(2), 315-328.

Agoston, G. (1999). Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450- 1700), *Osmanlı*, 6, 622- 633.

Agoston, G. (2005). *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi* (Tanju Akad Çev.). Kitap (2006).

Agoston, G. (2012). Top. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 240-242.

Aydın, Y. A. (2007). *Osmanlı Denizciliği (1700-1770)*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Aydüz, S. (1998). XIV-XVI. Asırlarda Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)", *Bellekten*, 62(235), 779-830.
- Aydüz, S. (2004). Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4), 265-295.
- Aydüz, S. (2011). Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi. *Tarih Okulu*, 10, 1-37.
- Boran, A. (2001). *Anadolu'daki İç Kale, Cami ve Mescitleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Demlikoğlu, U. (2014). Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 277-294.
- Demlikoğlu, U. (2020). *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*. Gece.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın.
- Emecen, F. M. (2014). *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. Timaş.
- Ertaş, M. Y. (2007). *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe.
- Ertaş, M. Y. (2019). Osmanlı Ordusunun Savaş Hazırlıkları ve Sefer Organizasyonu. A. Sefa Özkan (Ed.), *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü -Tarih, Strateji, İstibarat, Teshilat, Teknoloji-* içinde (s. 567-582). Kronik Yayınları.
- Eyice, S. (2001). Kale. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 234-242.
- Gezer, Ö. (2019). Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (33), 2018/1, 131-150.
- Gölen, Z. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire (XVIII. Yüzyıl)*. Türk Tarih Kurumu.
- Güven, O. (2017). *İki Savaş Arasında Bosna Kaleleri (1669-1683)*. Yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnce, Y. (2013). *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme; Azadlı Baruthanesi (1794-1878)*. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, O. (1999). 1585 Yılında Tebriz Seferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi, *Askeri Tarih Bülteni*, 24(46) 109-135.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kurtaran, U. (2012). Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4-II), 2269-2286. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4019>.
- Mahir, A. (2015). *Vidin Kalesi Tuna Boyu'ndaki İnci*. Ötügen.

- Nalezin, O. (2021). *Ege Adalarında Osmanlı Hakimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C. II*. Milli Eğitim Basımevi.
- Sak, R.& Şahin Sak, İ. T.& Öneren Şendil, Ç. vd. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks* (Haz. Yıldırım H. O., Atik, V., Demirbaş, U. vd.).
- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları. (1996). *12 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks* (Haz. Yıldırım H. O., Atik, V., Uslu, O. vd.).
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. Kale. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. Müfredat. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi Cilt. I*. Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, T. (1968). İstanbul'un Fethi. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1(10), 7-10.
- Ünsal, C., Osmanlıoğlu, S., Bilgü, H., vd. (2021). *Türk Askerî Tarihi Bibliyografyası*. Milli Savunma Üniversitesi.
- V. J., P. (1973). Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları. (Salih Özbaran Çev.). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, 35-46.
- Yarcı, G. (2018). Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri. *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu: Aliye İz-zetbegoviç ve Bosna-Hersek Bildiriler Kitabı*, (e-kitap) 260-296.
- Yıldırım, A.& Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin.
- Yıldız, E. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Sefer Organizasyonlarında Kullanılan Hayvanlar (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda)*, Yüksek Lisans Tezi. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.